

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ Ο ΦΙΛΑΛΛΗΛΟΣ

Ἰπὸ
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Δ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ
Τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας

Κυριώτερος εκπρόσωπος τῆς πνευματικῆς κρίσεως, ἡ ὁποία συνεκλό-
νισε τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν στρατιωτικὴν συντριβὴν τῆς πό-
λεως, ὑπῆρξεν ὁ πολιτικῶς ἀμέτοχος¹ τῶν διαδραματιζομένων μέτοικος φιλό-
σοφος τῶν Ἀθηνῶν Ἀριστοτέλης. Αὐτὸς πρὸ παντός ἄλλου ἀντελήφθη τὴν
ἀλλαγὴν τῶν καιρῶν καὶ ἀνέλαβε τὴν κριτικὴν ἀναθεώρησιν τῆς φιλοσοφικῆς
παραδόσεως. Εἰς τὸν τομέα τῆς Μεταφυσικῆς προέτεινε κατ' ἀντίθεσιν πρὸς
τὸν Πλάτωνα τὸν διαφορισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τὴν ἀντιστροφὴν
τῆς ἐσωτερικῆς κατευθύνσεως τῶν ὄντων. Ἐὰν ὁ διδάσκαλος ἐτάσσετο ὑπὲρ
τῆς ἐνιαίας καὶ μοναδικῆς ἀξίας, ἡ ὁποία δὲν παρεῖχε μόνον τὴν ποιότητα ἢ
τὴν γῶσιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπόστασιν τῶν φαινομένων², οὕτως ὥστε τὰ πάντα
νὰ ὀφείλωνται ὀντολογικῶς εἰς ἐκείνην ὡς ὑπερτάτην αἰτίαν τῶν ὑπάρξεων,
ὁ μαθητὴς διεκῆρυξε τὴν πολλαπλότητα τῶν ἀξιῶν³ καὶ μετέθεσε ταυτοχρόνως
τὸ αἴτιον τῶν γεγονότων εἰς τὸ μέλλον εἰς τρόπον ὥστε, ὅ,τιδῆποτε συμ-
βαίνει ἐπὶ τῆς γῆς, νὰ ἐξαρτᾶται οὐσιαστικῶς ἐκ τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐπι-
διώκει⁴.

Ἦος λόγος τῆς ἐνιστικῆς καὶ ἰδεαλιστικῆς κατευθύνσεως τῆς Ἀκαδη-
μίας θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ τὸ γεγονός, ὅτι τὴν ἐποχὴν τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς
ἢ πόλις ὑφίστατο ἀκόμη ὡς αὐτόνομος ὄργανισμός, ἀλλ' ἐκινδύνευε νὰ κατα-
λυθῆ λόγῳ τοῦ αὐξανομένου ἀτομιστικοῦ ρεύματος, τὸ ὁποῖον ἐπέφερον ὁ
Πελοποννησιακὸς πόλεμος διὰ τῶν κοινωνικῶν του συνεπειῶν, τῆς ἀνασφα-
λείας ἕνεκα τοῦ ἐξωτερικοῦ κινδύνου, τῆς ὑπερβάσεως τῶν κρατικῶν ἀρ-
μοδιοτήτων διὰ τὸν συντονισμὸν τῶν ἀμυντικῶν προσπαθειῶν, τῶν συστημα-
τικῶν δηώσεων καὶ τῆς ἀναστολῆς τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων, τῆς ἐπικρατή-
σεως τυχοδιωκτικῶν στοιχείων εἰς τὸν δημόσιον χῶρον ὡς ἐκπροσώπων τῶν
ἄλλοτε ἱερῶν καὶ ὁσίων, τὰ ὁποῖα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐνεφανίσθησαν ὡς

1. Ἴδε Μ. P r é l o t, Histoire des idées politiques, Paris 1970⁴, σ. 77.

2. «Ὁ καὶ τοῖσδε πᾶσι αἰτίον ἐστὶ τοῦ εἶναι ἀγαθὰ» (Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Ἡ-
θικῶν Νικομαχείων Α' 2, p. 1095 a²⁷/28), «Καὶ τοῖς γινωσκομένοις τοῖσιν μὴ μό-
νον τὸ γινώσκεισθαι φάναι ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ παρεῖναι ἀλλὰ καὶ τὸ εἶναι τε καὶ τὴν οὐ-
σίαν ὑπ' ἐκείνου αὐτοῖς προσεῖναι» (Π λ ά τ ω ν ο ς, Πολιτείας 509 Β).

3. «Καὶ γὰρ ἐν τῷ τί λέγεται, οἶον θεός καὶ νοῦς καὶ ἐν τῷ ποιῶ αἰ ἀρεταὶ
καὶ ἐν τῷ ποσῶ τὸ μέτριον καὶ ἐν τῷ πρὸς τί τὸ χρήσιμον καὶ ἐν τῷ χρόνῳ καιρὸς
καὶ ἐν τῷ τόπῳ δίαίτα καὶ ἕτερα τοιαῦτα» (Ἡ θ. Νικ. Α' 4, p. 1096 a 28-32), «Πολ-
λῶν δὲ πράξεων οὐσῶν καὶ τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν πολλὰ γίνεται καὶ τὰ τέλη» (Ἡ θ.
Νικ. Α' 1, p. 1094 a 6-8).

4. «Ἔστι γὰρ ἐξ ἐντελεχείᾳ ὄντος πάντα τὰ γινόμενα» (Περὶ ψυχῆς Γ' 7, p.
431 a 3/4).

πνευματική τροφή τῶν ἀνοήτων καὶ ὡς παγίδες διὰ τὴν προσωπικὴν ἐλευθερίαν. Πρὸς σωτηρίαν τῆς πόλεως ἐπεβάλλετο ἐπομένως νὰ τεθοῦν τὰ ἰδιωτικά ἐνδιαφέροντα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς γενικῆς ἀνάγκης, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ ἐξιδανικευθῆ τόσο περισσότερον, ὅσον ἐνισχύετο διὰ τῆς ἠθικῆς ἀποδιοργανώσεως τοῦ βίου ὁ κίνδυνος τῆς πολιτικῆς του ἐκμηδενίσεως.

Εἰς τὴν περίπτωσιν ὁμοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Λυκείου ἡ πόλις εἶχεν ἤδη χάσει τὴν κρατικὴν τῆς αὐτονομίαν, διὰ νὰ παρουσιασθῆ ἀπλῶς καὶ μόνον ὡς κοινωνικὸν περιβάλλον τῆς διαγωγῆς τῶν ἀτόμων, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε βεβαίως νὰ ἐνδιαφέρονται διὰ τὰ ἰδιωτικά των ζητήματα, πρὸ πάντων ὁμοῦ διὰ τὴν ἠθικὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἐξησφάλιζε μέσῳ τῶν ἀστικῶν τῆς συνθηκῶν τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς προσωπικῆς ὑπάρξεως: «Ἄγαπητὸν μὲν γὰρ καὶ ἐνὶ μόνῳ, κάλλιον δὲ καὶ θεϊότερον ἔθνει καὶ πόλεσιν»¹. Ἡ ἔννοια τῆς «ἐντελεχείας» ἀνεπτύχθη ὡς ἐκ τούτου ἰδίως τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἄριστοτέλης ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀνορθωτικῆς πολιτικῆς τοῦ τεταγμένου «ἐπὶ τὴν παρασκευὴν τοῦ πολέμου» καὶ «τὴν διοίκησιν τῶν χρημάτων» παλαιοῦ συμφοιτητοῦ του εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Λυκούργου² ἐθεώρει ὡς πρώτην ἠθικὴν ὑποχρέωσιν τὴν ἀτομικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἀνασυγκρότησιν τοῦ πολιτικοῦ κράτους. Ἀργότερον ὁμοῦ καὶ ὅσον κατέρρεεν ἡ ἐλπὶς αὐτή, ἐξεθείασεν ὡς κεντρικὴν ἐπιδίωξιν τῆς ὑπάρξεως τὴν προσωπικὴν εὐδαιμονίαν ἐντὸς τῆς πόλεως, ἡ ὁποία ὤφειλεν ὡς διοικητικὸν ἔδρυμα νὰ προσφέρῃ τοὺς ἐξωτερικοὺς ὅρους διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ τοῦ θεωρητικοῦ βίου³.

Λόγῳ τῶν πρὸς τὴν Μακεδονικὴν αὐλὴν ἐπαγγελματικῶν σχέσεων τοῦ ἱατροῦ πατρός του καὶ τῆς διπλωματικῆς συνεργασίας τοῦ φίλου του Ἑρμείου, κυβερνήτου τῆς Αἰολικῆς πόλεως Ἀταρνέως, εἰς τὴν ὁποίαν κατέφυγε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλάτωνος, ὁ Ἄριστοτέλης ἐκλήθη ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας εἰς τὴν Πέλλαν, διὰ νὰ διδάξῃ τὸν μέλλοντα ἡγέτην τῆς Ἑλλάδος. Πρὸς χάριν του συνέγραψεν ὑπομνήματα περὶ τῶν πολιτευμάτων 158 αὐτονόμων Ἑλληνικῶν κρατῶν, διὰ νὰ τοῦ παράσχη τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἐβάσιζε τὴν πολιτικὴν ἀνόρθωσιν τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐν τούτοις παρέβλεψε τὴν φροντίδα τοῦ διδασκάλου, διὰ νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὸν πολιτικῶς ἀδιαφοροποίητον χώρον τῆς Ἀνατολῆς, ἐντὸς τοῦ ὁποίου δὲν ὑπῆρχε θέσις διὰ τὴν προσωπικὴν στάσιν. Διὰ τῆς οἰκουμενικῆς του σταδιοδρομίας

1. Ἡθ. Νικ. Α' 1 (p. 1094 b 9/10).

2. (Ψευδο-) Π λ ο υ τ ἄ ρ χ ο υ, Βίων τῶν δέκα ῥητόρων (Ζ' Λυκούργου 841 B-C).

3. «Δεῖ δ' οὐ μόνον ἀρετὴν, ἀλλὰ καὶ δύναμιν ὑπάρχειν, καθ' ἣν ἔσται πρακτικὸς» (Πολιτικῶν Η' 3, p. 1325 12-14), «Δεήσει δὲ καὶ τῆς ἐκτὸς εὐημερίας ἀνθρώπων ὄντι· οὐ γὰρ αὐτάρκης ἡ φύσις πρὸς τὸ θεωρεῖν» (Ἡθ. Νικ. Κ' 9, p. 1178 b 33-35. Πρβλ. Α' 8, p. 1098 b 13, 1099 a 26. 9, p. 1099 a 31/32. 11, p. 1101 a 15, Δ' 7, p. 1123 b 17, 20/21. 9, p. 1125 α 27, Η' 14 p. 1153 b 18).

παρουσίασε ταυτοχρόνως τὴν σχετικότητα τοῦ ἄλλοτε αὐτοδυνάμου ἀστικοῦ πλαισίου τῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἐπρόκειτο νὰ χάσῃ τὴν οἰκονομικὴν του αὐτοτέλειαν καὶ τὴν κοινωνικὴν του ἰσορροπία, διὰ νὰ ἐξαρτηθῇ ἀκόμη περισσότερο ἐκ τῆς δημαγωγίας καὶ (ὅσον μετετίθετο τὸ ἐμπορικὸν κέντρον τοῦ κόσμου πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ τὴν Ἀντιόχειαν) ἐκ τῆς ἐλεημοσύνης τῶν Πτολεμαίων καὶ τῶν Σελευκιδῶν. Ἐνώπιον τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς καταστροφῆς ὁ Ἄριστοτέλης ἀντέδρασε διὰ τῆς ἐπιδεικτικῆς περιφρονήσεως τοῦ φοβεροῦ ἀνοίγματος τῆς Ἑλλάδος πρὸς ἀνατολὰς ἰδίως μετὰ τὸν φόνον τοῦ ἀνεψιοῦ καὶ μαθητοῦ του ἱστορικοῦ Καλλισθένους κατὰ διαταγὴν τοῦ ἐπιδόξου κοσμοκράτορος. Πολὺ περισσότερο τῆς προσωπικῆς αὐτῆς πικρίας τὸν ἐθορύβησεν ἐν τούτοις ἡ συντελουμένη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἠθικὴ ἀποσύνθεσις τοῦ ἰδρύματος, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ συντελέσθη, ὅ,τι σημαντικώτερον εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ὁ ἱστορικὸς κόσμος. Ἡ πρακτικὴ του φιλοσοφία, «ἣν δίκαιόν ἐστι προσαγορεύειν πολιτικὴν»¹, ἀποτελεῖ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὸ κύκνειον ἄσμα τῆς Ἑλληνικῆς πόλεως.

Διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἀδιστάκτων καὶ τῶν ἀσυδότων ὑπὸ τὴν κάλυψιν τῆς ξένης στρατιωτικῆς δυνάμεως τὸ πολιτικὸν κράτος ἔπαυσεν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς φιλοσοφικῆς ὠριμότητος τοῦ Ἄριστοτέλους νὰ ζητῇ τὴν ἔγκρισιν τῆς κοινῆς γνώμης καὶ νὰ δικαιολογῇ τὴν ἐπιβλητικὴν του πρόθεσιν διὰ τῆς ἐξυπηρετήσεως τῶν πολλῶν καὶ προέβαλεν ὡς περίοπτος χῶρος διὰ τὸν ἀνταγωνισμόν τῶν καταφρονητῶν τῆς δημοτικῆς θελήσεως. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐδημιούργησε μίαν τόσον ἐντονωτέραν ἀβεβαιότητα ὡς πρὸς τὴν διάθεσιν καὶ τὴν κατεύθυνσιν του, ὅσον περισσότερο ἐνίσχυε τὴν θέσιν του διὰ τῆς ἄρσεως τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων. Ὅσον ὁμως ἔπαυε νὰ εἶναι τὸ προσκῆνιον τῶν κοινωνικῶν φροντίδων καὶ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν γενικῶν ἐπὶ τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων, διὰ νὰ ἐμφανισθῇ ὡς στίβος τῆς διαμάχης τῶν ἀντικοινωνικῶν στοιχείων, τόσον κατεδίκαζεν ἐμπράκτως τὴν ἠθοπλαστικὴν του ἀποστολήν. Καθ' ὃν χρόνον καθίστατο διαφθορεῖον τοῦ πολιτικοῦ ἠθους, ἡ ἐπιβεβλημένη συμπεριφορὰ ἐντὸς τῆς ἀστικῆς κοινότητος προέβαλλεν ὡς ἰδιωτικὸν μέλημα καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὡς πρόβλημα θεωρητικῆς φύσεως. Ἡ ἐξέτασις αὐτῆ τοῦ πρακτικοῦ βίου δὲν ἀπέβλεπεν εἰς τὴν συμμετοχὴν τῶν πολιτῶν εἰς τὴν ἐξουσίαν, εἰς τὴν ἀγωγὴν τῆς διοικητικῆς των εὐθύνης καὶ ἀρμοδιότητος, ὅπως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Σοφιστῶν καὶ τοῦ Πλάτωνος, ἀλλ' εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ τρόπου καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἀνεξαρτήτως τῶν κυβερνητικῶν διατάξεων.

Ὑπὸ τοὺς ἄλλους αὐτοὺς ὁ Ἄριστοτέλης ὠδηγήθη — ὅσον περισσότερο ὁ ἀστικὸς βίος ἔχανε τὴν κρατικὴν του κατοχύρωσιν καὶ διέλυε τὸν ἠθικὸν

1. Τέχνης ῥητορικῆς Α' 2 (p. 1356 a 26/27).

του σύνδεσμον πρὸς τὸ ὑπερατομικὸν μέγεθος τῆς πόλεως — εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας ἀγαθῆς σχέσεως τῶν πολιτῶν μεταξύ των¹. Τὴν μεταπολιτικὴν αὐτὴν δικαιοσύνην ἐχαρακτήρισε τόσον διὰ τοῦ σχετικοῦ, ἀλλ' ἀπολεσθέντος φιλοσοφικοῦ του ἔργου², ὅσον καὶ εἰς τὸ Ε' βιβλίον τῶν «Ἡθικῶν Νικομαχείων», ὡς «κρατίστην τῶν ἀρετῶν», ἐνώπιον τῆς ὁποίας «οὐθ' ἔσπερος οὐθ' ἔφος οὕτω θαυμαστός»³. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὸ δίκαιον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε κατὰ τὴν δημοτικὴν παράδοσιν «συλλήβδην πᾶσ' ἀρετῆ»⁴, ἀπετέλει τὸν *συνεκτικὸν δεσμόν* τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία δὲν εἶχε μόνον ἀξιολογικὴν, ἀλλὰ καὶ φυσικὴν προτεραιότητα ἐναντι τῶν μελῶν της: «Πρότερον γὰρ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστίν· τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους· ἀφαιρουμένου γὰρ τοῦ ὅλου οὐκ ἔσται πὸς οὐδὲ χεῖρ»⁵.

Ἐὰν ἡ ὀργανικὴ σύνθεσις τῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀστικὴν της μορφήν ἦτο ἡ προϋπόθεσις τῆς ἀτομικῆς των ὑπάρξεως, ἡ δικαιοσύνη ἀπετέλει ὡς «πολιτικῆς κοινωνίας τάξις»⁶ τὴν ἐγγύησιν τοῦ προσωπικοῦ βίου, ἐκφράσεις τοῦ ὁποίου ἦσαν τὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ *κοινωνικὴ βάσις τῆς πόλεως* — ἀπαραίτητος ὅρος διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἀτομικοῦ προορισμοῦ εἰς τὴν ζωὴν — ἦτο ἡ αἰτία τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ βιολογικοῦ κόσμου καὶ ἀντιθέτως ἡ ἀνατροπὴ της, ὡς ἄκις μάλιστα συνέβαινε διὰ τῆς πολεμικῆς βίας, ὁ λόγος τοῦ ὑποβιβασμοῦ του εἰς τὴν τελευταίαν βαθμίδα τῆς ζωικῆς ἀγριότητος: «Ὡσπερ γὰρ τελειωθὲν βέλτιστον τῶν ζώων ἀνθρώπος ἐστίν, οὕτω καὶ χωρισθὲν νόμου καὶ δίκης χεῖριστον πάντων· χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα ὄπλα»⁷. Εἰς τί ὅμως συνίστατο ἡ δικαιοσύνη; Διὰ τῆς ἀπαντήσεώς του, ἡ ὁποία παρουσίαζε τὴν γενικὴν ἀντίληψιν, ὁ Ἀριστοτέλης ἐκορύφωσε θεωρητικῶς τὴν πολιτικὴν κίνησιν τῆς Ἑλλάδος, ἀφ' ὅτου ἐδημιουργήθη *μεσαία τάξις* εἰς τὴν Ἰωνίαν: «Δίκαιόν φασιν εἶναι τὸ κοινῇ συμφέρον»⁸.

Ἀφ' ὅτου ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἐντὸς τῆς Ἑλληνικῆς πόλεως στηρίζεται εἰς τὴν γενικὴν αἴσθησιν καὶ κρίσιν, ὅ,τι ἐχαρακτήριζε τὴν κοινωνικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν στάσιν, προϋπέθετε τὸν *πολιτικὸν διακανονισμόν* τῶν

1. «Καὶ ὁ νόμος.. ἐγγυητῆς ἀλλήλοις τῶν δικαίων, ἀλλ' οὐχ οἷος ποιεῖν ἀγαθοῦς καὶ δικαίους πολίτας» (Πολ. Γ' 9, p. 1280 b 10-12).

2. Ἴδε P. M o r a u x, A la recherche de l'Aristote perdu, Le dialogue «Sur la Justice», Louvain-Paris 1957, σ. 48.

3. Ἡθ. Νικ. Ε' 3 (p. 1129 b 28/29).

4. » » Ε' 3 (p. 1129 b 30).

5. Πολ. Α' 2 (p. 1253 a 19-21).

6. » Α' 2 (p. 1253 a 37/38).

7. » Α' 2 (p. 1253 a 31-34).

8. Ἡθ. Νικ. Θ' 11 (p. 1160 a 13/14).

ἠθικῶν σχέσεων : « Πολιτικὸν γὰρ ὁ ἄνθρωπος καὶ συζῆν πεφυκός »¹. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ δικαιοσύνη ἀπετέλεσε τὴν συνισταμένην δλων τῶν πρακτικῶν ἐνεργειῶν ἐντὸς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἐπρόκειτο βασικῶς περὶ μιᾶς συμβάσεως, ἡ ὅποια συνέθετε τὰ ἔργα τῶν πολιτῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ συντελεσθοῦν, χωρὶς νὰ συγχροῦνται μεταξύ των. Ἦτο μὲ ἄλλους λόγους ἡ δημοσία διάστασις (« ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικὸν »)² καὶ κατὰ συνέπειαν ὁ γενικὸς τρόπος παρουσιάσεως τῶν ἰδιαιτέρων χαρακτήρων τῆς ἀτομικῆς ὑπάρξεως : « Κοινωνικὴν γὰρ ἀρετὴν εἶναι φαμεν τὴν δικαιοσύνην, ἢ πάσας ἀναγκαῖον ἀκολουθεῖν »³.

Ἐὰν ὅμως ἡ ἀστική αὐτὴ συνθήκη ἐπέτρεπε τὴν αὐτοκατάφασιν τοῦ προσωπικοῦ βίου, ἔπρεπε πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ καταδικάζῃ τὴν ἐκκεντρικὴν διάθεσιν. Ὡφείλε νὰ ἐλέγχῃ τὰ γενικὰ θέματα ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦ κοινοῦ συμφέροντος καὶ νὰ τὰ παρουσιάσῃ ὡς ὑποχρεώσεις ἢ ὡς δικαιώματα ἐξ ἴσου : « Εἰ οὖν τὸ ἄδικον ἄνισον, τὸ δίκαιον ἴσον.. ἀνάγκη τοῖνυν τὸ δίκαιον μέσον τε καὶ ἴσον εἶναι καὶ πρὸς τι καὶ τισιν »⁴. Ὡς ἐκ τούτου οἱ ἄνθρωποι, ὅπου δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ διαιρέσουν ἰδιωτικῶς τὴν ὑπόθεσίν των, ἀναθέτουν τὴν διχοτόμησιν εἰς ἓνα ἐγγυητὴν τῆς ἰσότητος, ἡ ὅποια εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὀνομάζεται « δίκαιον, ὅτι δίχα ἐστίν, ὥσπερ ἂν τις εἴποι δίχαιον »⁵. Πρὸ παντὸς ἄλλου ἔπρεπεν ἐπομένως νὰ διακρίνῃ τὸν διαιτητὴν αὐτὸν τῆς συμπεριφορᾶς, τὸν « διχαστὴν »⁶ τοῦ γενικοῦ θέματος, ἡ ἀμεροληψία, τὸ χρέος τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἀμφισβητουμένης ἀξίας εἰς δύο ἴσα τμήματα : « Καὶ ζητοῦσιν δικαστὴν μέσον καὶ καλοῦσιν ἐνιοὶ μεσιδίους, ὡς ἐὰν τοῦ μέσου τύχῃσι τοῦ δικαίου τευξόμενοι »⁷.

Ὅ,τι ἔπραττεν εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν ὁ ἐκάστοτε κριτὴς τοῦ δικαίου, ἦτο ἡ ἐφαρμογὴ τῆς νομικῆς διατάξεως, ἡ ὅποια, ὅπου « οἱ μὴ κεκτημένοι πλῆθος οὐσίας »⁸, οἱ « μέσοι πολῖται »⁹, κατέστησαν « κύριοι τῆς ἀρχῆς »¹⁰, κατωχύρωσε τὴν μεσότητα ἐναντίον τῶν προνομιακῶν ἀξιώσεων : « Δῆλον ὅτι τὸ δίκαιον ζητοῦντες τὸ μέσον ζητοῦσι· ὁ γὰρ νόμος τὸ μέσον »¹¹.

1. Ἡθ. Νικ. Γ' 9 (p. 1169 b 18/19). Πρβλ. Ἡθικῶν Εὐδημιῶν Η' 10 (p. 1242 a 8/9).

2. Πολ. Α' 2 (p. 1253 a 37).

3. » Γ' 13 (p. 1283 a 38-40).

4. Ἡθ. Νικ. Ε' 6 (p. 1131 a 12-16).

5. » » Ε' 7 (p. 1132 a 30-32).

6. » » Ε' 7 (p. 1132 a 32).

7. » » Ε' 7 (p. 1132 a 22-24).

8. Πολ. Γ' 7 (p. 1279 19/20).

9. » Δ' 3 (p. 1289 b 30/31), 11 (p. 1295 b 3, 1296 a 3), Ἡθ. Νικ. Δ' 8 (p. 1124 b 20).

10. Πολ. Δ' 4 (p. 1290 17/19).

11. » Γ' 16 (p. 1287 4/5).

Κατ' αὐτόν τόν τρόπον ἡ δημοκρατία ἐτάχθη ἐναντίον τῶν κεντροφύγων δυνάμεων καί ὑπὲρ τοῦ ἀρμόζοντος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν γενικῶς. Ἐάν ἡ Ἑλλάς ἐχαρακτηρίσθη διὰ τὴν ἀνθρωπιστικὴν τῆς κατεύθυνσιν, τοῦτο συνέβη, διότι ἐπέτυχε νὰ ὑπερνηκῆσῃ τὰ διασπαστικὰ στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς διαγωγῆς καὶ νὰ φθάσῃ ἐναντίον τῶν συμβατικῶν ἀξιώσεων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς περιουσίας εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅ,τι ὀνομάζεται Ἀνθρωπισμός, δὲν ὑπῆρξεν ἀπλῶς μία θεωρητικὴ, ἀλλ' ἀρχικῶς καὶ κατὰ βάσιν μία πολιτικὴ κατάκτησις τοῦ ἀγῶνος διὰ τὸ δίκαιον, ἡ ἱστορία τῆς ἐξελιξέως τοῦ ὁποίου θὰ συνέπιπτε κατὰ τὸν Lesky πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος¹.

Ἐφ' ὅσον εἰς τὴν ἀπονομὴν τοῦ δικαίου πρωτεύοντα ρόλον δὲν παίζουσι οἱ ἀντίδικοι, ἀλλ' ὁ ἐξ ἐπαγγέλματος ἐπιμελητὴς τοῦ πρέποντος καὶ ἡ κρατικὴ θέλησις εἰς τὴν νομικὴν τῆς διατύπωσιν, ἦτο ζήτημα, ἐάν ἡ δικαιοσύνη ἀποτελῇ γνώρισμα τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος. Ὅπου ἀντιθέτως δὲν ἴσχυεν ἀναγκαστικῶς, ἀλλ' ἐξ ἰδίας θελήσεως, προέβαλλεν ὡς «τελεῖα ἀρετὴ»², διότι δὲν ἀπέβλεπεν οὐσιαστικῶς εἰς τὸ συμφέρον τοῦ πράττοντος, ὁποῖος ἦτο δίκαιος, μόνον ἐφ' ὅσον ἐσέβετο τὴν ξένην ὑπόθεσιν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐχαρακτήρισεν ὡς ἐκ τούτου τὴν δικαιοσύνην «ἀλλότριον ἀγαθόν.. ὅτι πρὸς ἕτερόν»³.

Ἡ ἀξιολογικὴ αὐτὴ μετάθεσις τῆς βαρύτητος ἐκ τοῦ Ἐγῶ πρὸς τὸ Σὺ ἀποτελεῖ ὀρόσημον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος. Ἐκτοτε ὁ ἱστορικὸς κόσμος παιδαγωγεῖται, διὰ νὰ ἐννοήσῃ ὡς ὑψίστην κοινωνικὴν ἀρετὴν τὴν ἀγάπην. Ἐάν ἔπρεπε νὰ ἰσχύη ὡς ἠθικὴ ἐνέργεια, ἡ δικαιοσύνη ὤφειλε νὰ ὑποτάσσῃ ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἔπραττεν, εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἐδέχετο τὴν πρᾶξιν. Δεδομένου ὅμως, ὅτι ὁ ἐνάρετος βίος, ἐπειδὴ ἀναφέρεται εἰς τοὺς ἄλλους, εἶναι δυσχερὲς ἔργον — «πολλοὶ γὰρ ἐν μὲν τοῖς οἰκείοις τῇ ἀρετῇ δύνανται χρῆσθαι, ἐν δὲ τοῖς πρὸς ἕτερον ἀδυνατοῦσιν»⁴ — συναγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς πολιτικῆς σκοπιμότητος ἢ ἐκ προθέσεως δικαιοσύνη «οὐ μέρος ἀρετῆς, ἀλλ' ὅλη ἀρετὴ ἐστὶν οὐδ' ἢ ἐναντία κακία οὐ μέρος κακίας, ἀλλ' ὅλη κακία»⁵. Ἡ δυνατότης τῆς αὐθυπερβάσεως εἶναι κατὰ ταῦτα ἡ κυρία ιδιότης τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος. Εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων χάριν ἐκείνων ἐγκεῖται τὸ μέγεθος τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς.

Ἡδὴ ὅμως τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔκαμεν ἔκκλησιν πρὸς τὸν ἀλτροῦισμόν, μαρτυρεῖ, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς δικαιοσύνης εἶχε παύσει νὰ ἔχῃ μόνον κρατικὴν σημασίαν, διὰ νὰ ἐξαρτηθῇ ὡς πρὸς τὴν ἐπιβαλλομένην κοι-

1. Ἴδε A. Lesky, Der Kampf um die Rechtsidee im griechischen Denken, Athen 1968, σ. 6.

2. Ἡθ. Νικ. Ε' 3 (p. 1129 b 30-33).

3. » » Ε' 3 (p. 1130 a 2-4).

4. » » Ε' 3 (p. 1129 b 33/34).

5. » » Ε' 3 (p. 1130 a 8-10).

νωνικήν του λύσιν ἐκ τῆς προσωπικῆς σχέσεως τῶν ἀνθρώπων μεταξύ των ἀνεξαρτήτως τῶν πολιτικῶς ἰσχυόντων. Τὸ πρᾶγμα εἶναι θεμελιῶδες, διότι παρουσιάζει μίαν ρῆξιν εἰς τὴν συνάρτησιν τῶν πολιτῶν καὶ τοῦ κράτους καὶ μάλιστα τὸ ἦθος ὡς αὐτούσιον ἀτομικὸν ζήτημα ἐντὸς βεβαίως τῆς πόλεως, διάφορον ὅμως τῶν νομοθετικῶν τῆς διατάξεων.

Ἡ πολιτικὴ κατάστασις, ἐκ τῆς ὁποίας προέκυψεν ὁ πρακτικὸς βίος ὡς *ἰδιαιτερον φιλοσοφικὸν θέμα*, σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κρίσιν καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἀνατροπὴν τῆς «νομιζομένης πολιτείας»¹. Ἡθικὴ καὶ Πολιτικὴ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμπέσουν, μόνον ἐφ' ὅσον ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἐκάλυπτε τὴν γενικὴν ἀνάγκην. Ἐὰν ὁ Ἄριστοτέλης ταυτίσῃ τὰ δύο μεγέθη, ἐννοεῖ διὰ τοῦ δευτέρου τὴν ἀστικὴν διαγωγὴν γενικῶς, ὅχι τὸν τρόπον τῆς διακυβερνήσεως οὔτε τὴν νομιμοφροσύνην. Ἄφ' ὅτου ὁ νόμος ἔπαυσε νὰ ἐξασφαλίζῃ ἐκ τῆς αὐθαιρεσίας τὴν κοινωνικὴν ὑπαρξιν, ἐδημιουργήθη μεταξύ ἀρχῆς καὶ ἀρχομένων μία τόσον μεγαλύτερα ἔντασις σχέσεων, ὅσον ἐβιάζετο ἡ πολιτικὴ κατοχύρωσις τῆς ζωῆς. Τόσον ἡ συλλογικὴ στάσις ἐναντι τῆς διοικήσεως, ὅσον καὶ ἡ κρατικὴ κηδεμονία τῶν ἀστῶν ἔχασαν διὰ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ τὴν ἠθικὴν των ἀξίαν. Εἰς τὴν διάστασιν διὰ τοῦτο τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ δημόσιον περιβάλλον ἐτοποθετήθη τὸ πρόβλημα τῆς ὀρθῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως τὸ ἔθεσε διὰ τῆς ἀπορρίψεως τοῦ ἐνεργοῦ πολιτικοῦ βίου καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῆς κοινωνικῆς πράξεως χάριν τῆς καταφυγῆς εἰς τὸν ἀπρόσιτον χῶρον τοῦ πνεύματος ἢ μεταγενεστέρα Ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ διὰ τῆς ὑπερnikήσεως τοῦ ἀναχωρητισμοῦ αὐτοῦ χάριν τοῦ παρόντος καὶ πολιτικῶς ἀκαλύπτου ἐνδεοῦς προσώπου ὁ Χριστιανισμός. Ἡ ἀρχὴ καὶ τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας αὐτῆς ἐξελιξέως παρουσιάζεται εἰς τὰ «Ἡθικὰ Νικομάχεια».

Ἐὰν ὁ Ἄριστοτέλης ἐτόνισεν, ὅτι ὁ ἠθικὸς ἄνθρωπος δὲν ἀποβλέπει διὰ τῆς πράξεώς του εἰς τὸ ἀτομικὸν του συμφέρον, ἀλλὰ κυρίως εἰς ἐκεῖνον, πρὸς τὸν ὁποῖον σχετίζεται — «ἄριστος δ' οὐχ ὁ πρὸς αὐτὸν τῇ ἀρετῇ, ἀλλὰ πρὸς ἕτερον χρώμενος»² —, ἐπεχείρησε τὰ πρῶτα θεωρητικὰ βήματα τοῦ ἱστορικοῦ πνεύματος πρὸς τὴν κοινωνικὴν ἀξίωσιν τῆς φιλαλληλίας. Ὅσοι φροντίζουν ἐπισήμως διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, δὲν ἀποδίδουν κατὰ τὴν γνώμην του τόσῃ σημασίαν εἰς τὴν νομικὴν διευθέτησιν τῶν δημοσίων σχέσεων, ἀλλ' εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλίας μεταξύ τῶν πολιτῶν, ὥστε νὰ φαίνωνται «περὶ αὐτὴν σπουδάζειν ἢ τὴν δικαιοσύνην»³. Θὰ ἦτο μάλιστα δυνατόν νὰ λεχθῆ, ὅτι διὰ τῆς πολιτικῆς ἐξομαλύνσεως τῶν κοινωνικῶν διαφορῶν δημιουργοῦνται μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, οἱ

1. Πολ. Δ' 8 (p. 1293 a 22/23).

2. Ἡθ. Νικ. Ε' 3 (p. 1130 a 7/8).

3. » » Θ' 1 (p. 1155 a 23/24).

ὁποῖοι προηγουμένως ἦσαν ἀντίδικοι, φιλικοὶ δεσμοί: «Τῆς γὰρ πολιτικῆς ἔργον εἶναι δοκεῖ μάλιστα ποιῆσαι φιλίαν»¹. Ἀσφαλῶς ἡ πολιτικὴ ἀρχὴ ἐπιβάλλει, ἐάν ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ καλὸν τοῦ συνόλου, τὴν δικαίαν λύσιν τῶν ἀστικῶν ζητημάτων, ὥστε τὰ δύο γεγονότα νὰ ἔχουν περίπου τὴν ἰδίαν σημασίαν: «Ἡ ταῦτὸν ἄρα ἡ ἐγγύς τι ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ φιλία»². «Ὅταν διὰ τοῦτο οἱ ἄνθρωποι διάκεινται φιλικῶς μεταξύ των, ἡ ἐπιβολὴ τοῦ δικαίου καθίσταται περιττή, ἐνῶ τὸ ἀντίστροφον, θὰ κατέστρεφε τὸν πυρῆνα τῆς πολιτικῆς συνοχῆς: «Φίλων μὲν ὄντων οὐδὲν δεῖ δικαιοσύνης, δίκαιοι δὲ ὄντες προσδέονται φιλίας καὶ τῶν δικαίων τὸ μάλιστα φιλικὸν εἶναι δοκεῖ»³.

Διὰ νὰ θεωρηθῇ λοιπὸν ἡ φιλικὴ διάθεσις ὡς ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ τεθῇ διὰ τῆς πράξεώς του εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν συμπολιτῶν του — ἡ ἐξ ἐλευθέρως προθέσεως προσφορά τοῦ προσώπου εἰς τὸ πρόσωπον ὡς ἀνωτάτη ἔκφρασις τῆς ἀστικῆς διαγωγῆς —, ἔπρεπε προηγουμένως νὰ ἔχη καταστραφῇ τὸ κύρος τοῦ πολιτικοῦ κράτους καὶ κατὰ συνέπειαν ἡ περιωπὴ τοῦ νόμου, πρὸ πάντων ὅμως νὰ ἔχη μετατεθῇ τὸ ἠθικὸν πρόβλημα ἐκ τοῦ δημοσίου χώρου εἰς τὴν ἰδιωτικὴν σφαῖραν, ἐκ τοῦ ἀπροσώπου συλλογικοῦ ιδεώδους εἰς τὸν συγκεκριμένον ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος ἐνεφανίσθη, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀνετράπη τὸ πολιτικὸν δίκαιον, ὡς ἄξιος βοήθειας. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὁ Ἀριστοτέλης ὁμιλεῖ περὶ «ἐλέους»⁴, δὲν περιορίζεται ὅμως εἰς τὸν οἶκτον, ἀλλ' ἀνάγει τὴν συμπάθειαν αὐτὴν εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἀφοσιώσεως τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου εἰς τὸν ἄλλον, ὅχι διότι τὸ καθορίζει μίαν ἐξωτερικὴν ἀνάγκη οὔτε διὰ νὰ τονισθῇ ἐμπράκτως ἡ ἀνωτερότης τοῦ ἀρωγοῦ, ἀλλὰ διὰ τὸ «φιλάνθρωπον»⁵. Ἀντὶ νὰ βασίση τὸ ἦθος εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν μιᾶς γενικῆς διατάξεως καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νὰ δημιουργήσῃ μίαν κατηγορικὴν ἠθικὴν, προσφέρει πρῶτος αὐτὸς τὴν προτεραιότητα εἰς τὸ δεύτερον πρόσωπον. «Ὁ ἠθικὸς δεσμὸς δὲν λέγεται πολιτικὴ οὔτε κατ' ἐπέκτασιν (ὅ,τι συνέβη ἀργότερον διὰ τοῦ Kant εἰς τὴν Πρωσσίαν) λογικὴ ἐπιταγή, ἀλλὰ «φιλία». Δὲν πρόκειται περὶ μιᾶς κρατικῆς ἢ διανοητικῆς ὑποθέσεως, ἀλλὰ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς προσφορᾶς ὀλοκλήρου τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν ἄλλον ἄνθρωπον. «Ὅ,τι κυρίως ἔχει σημασίαν, εἶναι ὅτι τὸ Σὺ τοποθετεῖται εἰς τὸ ὕψος τοῦ Ἐγώ: «Πρὸς δὲ τὸν φίλον ἔχειν ὡσπερ πρὸς αὐτόν»⁶. Τότε μόνον ἡ πρᾶξις ἀποκτᾷ τὸ πλήρες ἠθικὸν της νόημα, ὅταν δὲν συντελῆται χάριν ἐκείνου, ὁ ὁποῖος τὴν ἐπιχειρεῖ, ἀλλὰ πρὸς ὄφελος αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος τὴν προκαλεῖ καὶ τὴν δικαιολογεῖ διὰ τῆς ὑπάρξεώς του: «Οἱ δὲ βουλομένοι τάγαθά

1. Ἡθ. Εὐδ. Η' 1 (p. 1234 b 22/23).

2. » » Η' 1 (p. 1234 b 31).

3. » Νικ. Θ' 1 (p. 1155 a 26-28).

4. Περὶ ποιητικῆς 6 (p. 1449 b 27).

5. » » 13 (p. 1452 b 38. Πρβλ. p. 1453 a 2/3. 18, p. 1456 a 24).

6. Ἡθ. Νικ. Γ' 4 (p. 1166 a 30/31).

τοῖς φίλοις ἐκείνων ἕνεκα μάλιστα φίλοι»¹. Ἐδῶ εὐρίσκεται ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον, ὅσοι ἔχουν καὶ ἀποδεικνύουν ἐμπράκτως φιλικὰ αἰσθήματα διὰ τοὺς ἀνθρώπους, χαίρουν γενικῆς ἐκτιμῆσεως: «Ὅθεν τοὺς φιλανθρώπους ἐπαινοῦμεν»². Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ ἀναγνώρισις βασίζεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι διὰ τῆς στάσεως, τὴν ὁποίαν προκαλεῖ — ἀντὶ τῆς νομικῆς ὑποχρεώσεως — ἡ φιλικὴ διάθεσις, προσφέρεται ἀνιδιοτελῶς μία ἐκδούλευσις, ἡ ὁποία οὔτε ἀναλαμβάνεται οὔτε ὀρίζεται ὑπὸ τῆς πολιτείας: «Φίλου γὰρ ἀγαθοῦ ἐπαρκεῖν τοῖς ἐνδέεσιν»³. Ἐὰν κατὰ ταῦτα εἰς τὴν νομικὴν σχέσιν ἢ μία πρᾶξις ἰσοφαρίζῃ τὴν ἄλλην καὶ εἰς τὴν κοινωνικὴν συναλλαγὴν ἢ ἐνέργεια προσαρμόζεται γενικῶς εἰς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι δι' ὅσων ἔπραξαν τὴν ἀπαιτοῦν ὡς ἀνταμοιβήν, ἢ προσφορά τῆς φιλίας δὲν ἀντισταθμίζεται, ἀλλ' εἶναι πάντοτε ἀνάλογος τῶν δεδομένων: «Τὸ δυνατὸν γὰρ ἡ φιλία ἐπιζητεῖ, οὐ τὸ κατ' ἀξίαν»⁴. Ἐφ' ὅσον ἡ φιlanθρωπία δὲν καθορίζεται ὑπὸ τοῦ νόμου, δὲν ἀνάγεται εἰς μίαν προηγουμένην συμφωνίαν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀγαθὴν πρόθεσιν, ἡ ὁποία τὴν παρουσιάζει ὡς χάρισμα: «Ἡ δ' ἠθικὴ οὐκ ἐπὶ ῥήτοϊς, ἀλλ' ὡς φίλῳ δωρεῖται»⁵. Ὁ φιλάνθρωπος χαρακτήρ τῆς ἐπιβαλλομένης ἀστικῆς συμπεριφορᾶς ἦτο φυσικὸν νὰ τονισθῇ τόσον περισσότερον, ὅσον ὀλιγώτερον ὁ νόμος περιέσωζε τὴν ἠθικὴν τάξιν. Εἰς μίαν εὐνομουμένην πολιτείαν ἡ γενικὴ διαταγὴ ἀρκεῖ διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς κοινῆς ἀπαιτήσεως, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται, τουλάχιστον εἰς τὰ βασικὰ θέματα, ἡ αὐτοθυσία ἐξ ἐσωτερικῆς παρορμήσεως. Ἐντὸς ἐνὸς κράτους δικαίου ἢ προσωπικῆ λύσις τῶν δυσχερειῶν εἰς τὴν σκιάν τῆς πολιτικῆς εὐθύνης μαρτυρεῖ μάλιστα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν ἀναξιοπρέπειαν ἐκείνου, ὁ ὁποῖος πάσχει κατ' οὐσίαν ἐξ ἰδίας ὑπαιτιότητος. Ὅπου ὅμως ἡ εὐεργεσία παρουσιάζεται ἀνεξαρτήτως τῶν κρατικῶν μέτρων ὡς κοινωνικὸν αἴτημα, ἀποδεικνύεται ἡ ἀναξιοπρέπεια τῆς πολιτείας, ἡ ὁποία δὲν θεραπεύει τὴν καθολικὴν ἔνδειαν.

Τὸ γεγονός ἐπομένως, ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης ὄχι μόνον διεπίστωσεν, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν του «εὖ πάσχειν οἱ πολλοὶ βούλονται»⁶, ἀλλ' ἐπίσης ἐθεώρησε τὴν εὐεργετικὴν διάθεσιν τῶν πολιτῶν μεταξύ των ὡς «ἀναγκαιότατον εἰς τὸν βίον»⁷, ἀποκαλύπτει τὴν ἠθικὴν κρίσιν τοῦ κράτους καὶ ταυτοχρόνως τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ ἕθους νὰ παρουσιάσῃ τὴν ἀνάγκην ὡς ὑποχρέωσιν τῆς ἐνεργητικῆς εὐμενείας. Εἰς τὰ «Ἡθικὰ Εὐδήμια» καὶ «Νικομάχεια» ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα δείγματα τῆς ἱστορικῆς προπαρρασκευῆς τοῦ κοινωνικοῦ ἀ-

1. Ἡθ. Νικ. Θ' 4 (p. 1156 b 9/10).

2. » » Θ' 11 (p. 1155 a 20/21).

3. » » Θ' 16 (p. 1163 a 33/34).

4. » » Θ' 16 (p. 1163 b 15).

5. » » Θ' 15 (p. 1162 b 31).

6. » » Θ' 16 (p. 1163 b 26/27).

7. » » Θ' 1 (p. 1155 a 4/5).

ξιώματος, τὸ ὁποῖον ἐπέβαλεν ἐντὸς ὀλίγου «ἀλλήλοις ὀμιλεῖν, ὡς τοὺς μὲν φίλους ἐχθροὺς μὴ ποιῆσαι, τοὺς δ' ἐχθροὺς φίλους ἐργάσασθαι»¹. Ὅσον μεγαλύτερα καθίστατο διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ ἀξίωσις τοῦ εὐεργετεῖσθαι, τόσοις ἰσχυρότερον ἐνεφανίζετο ἕκτοτε τὸ αἶτημα τοῦ εὐεργετεῖν. Προτοῦ ἡ ἐλπίς μεταβληθῆ χάριν τῆς μεταπολιτικῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ ἠθικοῦ βίου εἰς ὀφειλὴν, ὑπεχρέωσε τὸν Ἀριστοτέλη, καθ' ὃν χρόνον συνετρίβετο ἠθικῶς καὶ διὰ τῆς βίας ἡ δημοτικὴ θέλησις, νὰ ἐναποθέσῃ τὴν ἐλπίδα τῆς πολιτικῆς εὐεργεσίας εἰς ἓνα ὑπεύθυνον καὶ φιλόανθρωπον ἐπόπτην τοῦ δημοσίου βίου.

Ἐνῶ εἰς τὰ δεσποτικά κράτη ὁ κάτοχος τῆς δυνάμεως «τὸ αὐτῷ συμφέρον σκοπεῖ», ὁ βασιλεὺς ἀντιθέτως ἐπιζητεῖ «τὸ τῶν ἀρχομένων»², οἱ ὁποῖοι εὐχαρίστως ὑποτάσσονται εἰς τὴν θέλησίν του διὰ τὴν πρόνοιαν καὶ τὴν ἀσφάλειαν, ὅπως ἀκριβῶς τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας διὰ τὸν ἴδιον λόγον εἰς τὸν ἀρχηγόν της: «Πατρικὴ γὰρ ἀρχὴ βούλεται βασιλεία εἶναι»³. Ἄντι νὰ ρυθμίζουσι τὴν μεταξὺ των σχέσιν ὡς ἴσοι πρὸς ἴσους, οἱ μέτοχοι τῆς πόλεως χρειάζονται μίαν νομοθετικὴν αὐθεντίαν, ἡ ὁποία νὰ διέπεται ὑπὸ φιλανθρωπῶν αἰσθημάτων ἀπέναντί των, διὰ νὰ εὐημεροῦν ὅπως τὰ ζῶα τῆς ἀγέλης ὑπὸ τὴν προστατευτικὴν καθοδήγησιν τοῦ ποιμένου: «Ἐφ' ὅσον καὶ τὸ δίκαιον, βασιλεῖ μὲν πρὸς τοὺς βασιλευμένους ἐν ὑπεροχῇ εὐεργεσίας· εὐ γὰρ ποιεῖ τοὺς βασιλευμένους, εἶπερ ἀγαθὸς ὢν ἐπιμελεῖται αὐτῶν, ἢν' εὐ πράττωσιν, ὥσπερ νομεὺς προβάτων»⁴.

Ἡ διοικητικὴ αὐτὴ προσωπικότης ἔπρεπε βεβαίως νὰ εἶναι ἀνεκδέχης: «Οὐ γὰρ ἐστὶ βασιλεὺς ὁ μὴ αὐτάρκης καὶ πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς ὑπερέχων. ὁ δὲ τοιοῦτος οὐδενὸς προσδεῖται καὶ ὠφέλιμα οὖν αὐτῷ μὲν οὐκ ἂν σκοποῖη, τοῖς δ' ἀρχομένοις»⁵. Πρὸ πάντων ὅμως ὠφείλε νὰ συνδέῃ τὸν ὑπέρτατον αὐτὸν ἄνδρα πρὸς τοὺς ὑπηκόους τῆς ἀρχῆς του ὁ δεσμὸς τῆς φιλίας. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ὁ κύριος τοῦ κράτους θὰ εἶχε πάντοτε ὡς σκοπὸν τῶν ἐνεργειῶν του τὴν ὠφέλειαν τῶν φιλικῶς διακειμένων ἀπέναντί του.

Ἐὰν λοιπὸν «καλῶς εἴρηται ὅτι φίλος τῷ φίλῳ βούλεται τάγαθὰ ἐκεῖνον ἐνεκα»⁶, ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν πολιτῶν ἐπρόκειτο νὰ ἐξασκῆ τὴν ἐξουσίαν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον πρὸς ἐξυπηρέτησίν των. Ἀσφαλῶς τὰ φιλικὰ αἰσθήματα εἶναι μεγαλύτερα ἐναντι τῶν ἰσχυροτέρων, ὥστε νὰ συμβαίη «τὸν ἀμείνω μᾶλλον φιλεῖσθαι ἢ φιλεῖν»⁷. Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς τὴν πολιτικὴν

1. Νεοπυθαγόρειον (Διογένης Λαέρτιου, Βίων καὶ γνωμῶν τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων VIII 23).

2. ἸΠθ. Νικ. Θ' 12 (p. 1160 a 38/39).

3. » » Θ' 12 (p. 1160 b 26/27).

4. » » Θ' 13 (p. 1161 a 10-14).

5. » » Θ' 12 (p. 1160 b 3-6).

6. » » Θ' 9 (p. 1159 a 8-10).

7. » » Θ' 3 (p. 1158 b 25).

δικαιοσύνην, διὰ τῆς ὁποίας ἐπικρατεῖ μεταξύ τῶν συμβαλλομένων ἰσότης, ἐφ' ὅσον εὐρίσκονται κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸν νόμον ἐπὶ τοῦ ἰδίου ἐπιπέδου, εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ φιλικοῦ συνδέσμου ἢ διαφορά δὲν εἶναι κατὰ κύριον λόγον ἀξιολογική, ἀλλ' ὅπωςδήποτε ἀνάλογος τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς δυνάμεως τῶν φίλων: «Ἔστι γὰρ ἐν μὲν τοῖς δικαίοις ἴσως πρῶτως τὸ κατ' ἀξίαν, τὸ δὲ κατὰ ποσὸν δευτέρως, ἐν δὲ τῇ φιλίᾳ τὸ μὲν κατὰ ποσὸν πρῶτως, τὸ δὲ κατ' ἀξίαν δευτέρως»¹. Κατὰ συνέπειαν ἢ μοναδική διαφορά τοῦ βασιλέως ἔναντι τῶν δημοτῶν ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἔχει ἀπέναντί των τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὑπερβάλλῃ τὰ ἰδικὰ των εὐμενῆ αἰσθήματα διὰ τῶν εὐεργετικῶν του μέτρων ὡς διαθέτης τῶν κρατικῶν δυνατοτήτων.

Ἐὰν ὅμως ὁ βασιλεὺς, ὅπως τὸν ἐξεθείασεν ἐνώπιον τοῦ καταρρέοντος ἠθικῶς πολιτικοῦ βίου ὁ Ἄριστοτέλης, παρέμεινεν οὐσιαστικῶς μία κοινωνικὴ ἀπαίτησις, τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξεν ἐν συνεχείᾳ ἢ θρησκευτικῇ προσδοκίᾳ, ἢ ζωῇ κατῶρθωσε πρὸς ἐξουδετέρωσιν τοῦ ἐπισήμου δικαίου, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τὸ κράτος τῶν πλουσίων ἀστῶν καὶ τῶν δημαγωγῶν ἐστράφη ἐναντίον τοῦ γενικοῦ συμφέροντος καὶ τῆς ἠθικῆς τάξεως, νὰ ὑπερνηκῆσθαι τὸν νόμον διὰ τῆς ἐπιεικειᾶς. Ἡ ἐξέλιξις αὐτή, διὰ τῆς ὁποίας ἡ Ἑλλάς ὠδηγήθη δικανικῶς εἰς τὸν θεσμόν τῆς διαιτησίας², ὑπὲρ τοῦ προσώπου καὶ κατὰ τοῦ δόγματος, εὐρῆκεν εἰς τὸν Ἄριστοτέλη ἐναντίον τῆς ἀντιδράσεως τῶν συντηρητικῶν στοιχείων³ τὸν φιλοσοφικόν τῆς ἐκπρόσωπον: «Ὁ γὰρ διαιτητῆς τὸ ἐπιεικὲς ὄρᾳ, ὁ δὲ δικαστῆς τὸν νόμον⁴, ἢ δὲ τοῦ ἐπιεικοῦς ἐστὶ κρίσις ὀρθή»⁵. Ἡ εὐθυκρισία ἐν προκειμένῳ δὲν ἐσήμαινεν ὅπωςδήποτε, ὅτι κακῶς ἰσχύουν οἱ νόμοι, ἀλλ' ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἐμποδίζουσαν τὸν ἔλεγχον τῆς συμπεριφορᾶς κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὰ ψυχολογικὰ καὶ περιστασιακὰ τῆς αἰτίας, οὕτως ὥστε ἢ ἀπόφασις τοῦ δικαστοῦ νὰ στηρίζεται ὄχι μόνον εἰς τὴν πολιτικὴν διάταξιν, ἀλλὰ κυρίως ἐπὶ τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς, ὅποτε ἢ κατανόησις, τὴν ὁποίαν θὰ ἐδείκνυε, θὰ ἦτο μία ἐπιτακτικὴ ἔκφρασις τῆς ἀληθείας: «Ἡ δὲ συγγνώμη γνῶμη ἐστὶ κριτικὴ τοῦ ἐπιεικοῦς ὀρθή· ὀρθή δὲ ἢ τοῦ ἀληθοῦς»⁶. Κατὰ τὴν ἄποψιν λοιπὸν τοῦ Ἄριστοτέλους ἦτο δυνατόν ἢ νομικὴ διάταξις νὰ καταδικάζῃ τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος εἶχε μὲ τὸ μέρος του τὴν πραγματικότητα, ὅπως ἔπρεπε νὰ τὴν ἐκτιμῆσθαι ὁ ἐκπρόσωπος τῆς μετα-

1. Ἡθ. Νικ. Θ' 9 (p. 1158 a 30-33).

2. Ἴδε Δημοσθένους, Κατὰ Μειδίου 83, Ἄριστοτέλους, Πολ. Β' 8 (p. 2 1268 6/7), Δ' 12 (p. 1297 a 6), R. Hirzel, Themis, Dike und Verwandtes, Leipzig 1907, σ. 121/122.

3. Ἴδε Ξενοφῶντος, Κύρου παιδείας I 13, 17, Πλάτωνος, Πολιτείας 527 C.

4. Ῥητορ. Α' 13 (p. 1374 b 21).

5. Ἡθ. Νικ. Ζ' 11 (p. 1143 a 20).

6. » » Ζ' 11 (p. 1143 a 23/24).

πολιτικής δικαιοσύνης: «Κατὰ μὲν τὸν γεγραμμένον νόμον ἔνοχός ἐστι καὶ ἀδικεῖ, κατὰ δὲ τὸ ἀληθές οὐκ ἀδικεῖ καὶ τὸ ἐπιεικὲς τοῦτ' ἐστίν»¹.

Ἐκτὸς ὅμως τῆς νομικῆς ἐπιταγῆς καὶ τῆς συμβιβαστικῆς ἀρμοδιότητος τοῦ διαιτητοῦ καθῆκον τῶν πολιτῶν εἰς τὴν μεταξὺ των σχέσιν ἔπρεπε νὰ εἶναι πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ ἀμοιβαία ὑποχωρητικότης, ἡ μεταθέσις τοῦ ἔνδός εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἄλλου, μία ταυτόχρονος ὑπέρβασις τοῦ ἐγωῖσμοῦ εἰς τοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τὴν ἰδιωτικὴν διαγωγὴν ἔπρεπε νὰ χαρακτηρίζη κυρίως ἡ διάθεσις τῆς ἐξομαλύνσεως τῶν διαφορῶν ἀντὶ τῆς ἀνταποδόσεως τῶν ἴσων, ἡ προσπάθεια τῆς συμφιλίωσεως, τὴν ὁποίαν θὰ ἐνίσχυεν ὁ περιορισμὸς τῶν ἀπαιτήσεων καὶ ἡ ἐπίγνωσις τῶν δυσχερειῶν τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν ἀδυναμιῶν τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀντιδίκων: «τὸ τοῖς ἀνθρωπίνοις συγγινώσκειν»² ὡς ἀποτέλεσμα τῆς θεωρήσεως τοῦ ἀτομικοῦ θέματος ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τοῦ συμβαλλομένου εἰς τὴν πράξιν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐθεμελίωσε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὴν Στωϊκὴν ἀντίληψιν τοῦ βίου, τὴν αὐτοκυριαρχίαν ἔναντι τῆς ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως τὴν παρουσίασαν ἐμπράκτως³ οἱ ἔκπρῶσοι τῆς ἐπιεικειᾶς εἰς μίαν ἐποχὴν τόσο μεγαλυτέρας ὀξύνσεως τῶν ἀστικῶν σχέσεων, ὅσον διελύοντο οἱ πολιτικοὶ δεσμοὶ καὶ κατέπιπτε τὸ ἐθνικὸν φρόνημα, ὅσον ἀβεβαιότερος καθίστατο εἰς τὴν πρακτικὴν του ζωὴν ὁ ἄνθρωπος ἐντὸς ἑνὸς κόσμου χωρὶς ὄρια, χωρὶς ἐνθουσιασμὸν καὶ χωρὶς ἐσωτερικὴν τάξιν.

Ἐὰν ἐντὸς τοῦ κόσμου αὐτοῦ, ὅπως τὸν ἐσατίρισεν ἐντὸς ὀλίγου ὁ Μέγανδρος, ὑπερίσχυεν ἀντὶ τῆς μεγαλοψυχίας ἢ μικρότης, ἐὰν οἱ κάτοικοι του ἦσαν μεμφίμοιροι καὶ μνησικάκοι καὶ διὰ νὰ ἐπιτύχουν εἰς τὴν ζωὴν, ἐβασίζοντο εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῶν σφετεριστῶν τοῦ κράτους καὶ κυρίως εἰς τὴν διὰ τῶν πράξεων καὶ τῶν λόγων κατάρριψιν τῶν πλησιεστέρων εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς κοινωνικῆς ἐπιβιώσεως καὶ προβολῆς, ἐὰν καὶ οἱ νόμοι κατεσκευάζοντο, διὰ νὰ ὑποβοηθήσουν τὴν ἐπικράτησιν τῶν ἀδιστάκτων, τότε «τὸ παρὰ τὸν γεγραμμένον νόμον ἐπιεικὲς δίκαιον»⁴ συνίστατο εἰς τὴν ἀντίθετον ἀκριβῶς στάσιν, τὴν καταστολὴν τῆς ἐκδικητικῆς διαθέσεως καὶ τὴν ἀνεκτικότητα ἔναντι τῆς ἐχθρικῆς διαγωγῆς: «Ἐφ' οἷς τε γὰρ δεῖ συγγνώμην ἔχειν, ἐπιεικῆ ταῦτα καὶ τὰ ἁμαρτήματα καὶ ἀδικήματα μὴ τοῦ ἴσου ἀξιοῦν»⁵. Ὅπου δὲν ἐπενέβαινε τὸ κράτος, τὸ ἠθικὸν αὐτὸ αἶτημα ἐπέβαλλε τὴν ὑπομονὴν ἔναντι τῆς καταπίεσεως καὶ τῆς πλεονεξίας: «τὸ ἀνέχεσθαι ἀδικουμέ-

1. Ῥητορ. Α' 13 (p. 1374 a 36 - b 4).

2. » Α' 13 (p. 1374 b 10/11).

3. Ἴδε Π λ ο υ τ ἄ ρ χ ο υ, Ἀποφθεγμάτων βασιλέων καὶ στρατηγῶν: Ἀρχελάου 5 (p. 177 B).

4. Ῥητορ. Α' 13 (p. 1374 a 26-28).

5. » Α' 13 (p. 1374 b 4/5).

νον»¹. Εἰς τὰ προσωπικά ζητήματα ἔπρεπεν ἐκτὸς αὐτοῦ νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἢ πρόθεσις ἀντὶ τῆς μεμονωμένης ἐνεργείας, ἢ γενικὴ διαγωγή: ὀλόκληρος δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν ἠθικὴν του ὑπόστασιν καὶ ὄχι μόνον ἢ ἀντίδρασίς του εἰς μίαν δεδομένην στιγμήν: «Καὶ μὴ γὰρ πρὸς τὴν πρᾶξιν, ἀλλὰ πρὸς τὴν προαίρεσιν καὶ μὴ πρὸς τὸ μέρος, ἀλλὰ πρὸς τὸ ὅλον, μηδὲ ποῶς τις νῦν, ἀλλὰ ποῶς τις ἦν αἰεὶ ἢ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ»².

Ἐκεῖνος ἐπομένως, ὁ ὁποῖος καταβάλλει προσπάθειαν νὰ κατανοήσῃ καὶ ἰδίως νὰ συγχωρήσῃ τοὺς ἀνθρώπους — «τὸν γὰρ ἐπιεικῆ μάλιστα φαμεν εἶναι συγγνωμονικόν»³ — παρουσιάζεται ὡς ὁ ἠθικῶς ἄριστος πολίτης. Διὰ τῆς στάσεώς του ἐκφράζει τὴν πραγματικὴν δικαιοσύνην, ἢ ὅποια ἐγκείται ἢ (ἐφ' ὅσον ἔχει διάφορον ἔννοιαν) ὑποτάσσεται εἰς τὴν ἐπιείκειαν: «Ταῦτόν ἄρα δίκαιον καὶ ἐπιεικὲς καὶ ἀφοῦν σπουδαῖον ὄντοιν κρεῖττον τὸ ἐπιεικὲς»⁴. Τὴν ἰδιότητα διὰ τοῦτο τοῦ ἐπιεικοῦς ἀνθρώπου δὲν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, διὰ νὰ δηλώσῃ μόνον τὸν συγγνώμονα, ἀλλὰ τὸν ἐνάρετον γενικῶς ὡς ἀντίθετον τοῦ «μοχθηροῦ»⁵ καὶ τοῦ «φαύλου»⁶. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὑπερβάλλει τὴν κρατικὴν σκοπιμότητα καὶ τάσσεται κατὰ τοῦ ὑπερβατικοῦ μεγέθους τῆς Ἀθηναϊκῆς πολιτείας, ὅπως τὴν ἐξεθείασεν ὁ Πλάτων, διὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν κοινωνικὴν σκέψιν καὶ τὴν μεταγενεστέραν φιλοσοφικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἠθικὴν ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ προσώπου. Πρῶτος ἐκεῖνος διὰ τοῦτο δημιουργεῖ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἐπίσημον δίκαιον τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἄλλου»⁷ καὶ διὰ τῆς ἐκτιμήσεως αὐτῆς τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἐναντίον τοῦ ἀπροσώπου παράγοντος τῆς πράξεως εἰς τὸ λυκόφως τῆς Κλασσικῆς ἐποχῆς ἀποκαλύπτει τὸν ἱστορικὸν χαρακτήρα τοῦ πνεύματος. Μετὰ τὴν συγγραφὴν τῶν «ἠθικῶν Νικομαχείων» ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ ὡς δεύτερον πρόσωπον μίαν ἀξιοπρέπειαν, ὁ σεβασμὸς τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ μέχρι σήμερον τὸ κριτήριον τῆς ἠθικῆς ποιότητος τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν ἐποχῶν.

Ἐναντι βεβαίως τοῦ ἠθικῶς ἀπαραδέκτου ἀνθρώπου ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔμεινεν ἀπαθής. Ἀντὶ νὰ τὸν καταδικάσῃ ὁμοῦς ὡς παραβάτην μιᾶς γενικῆς διαταγῆς, τὸν ἀπέδειξεν ὡς εὐρισκόμενον εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὴν ὑπαρξίν του. Ἡ κριτικὴ αὐτῆ στάσις ἐναντι τοῦ ἀνθηθικοῦ ἀνθρώπου ἦτο φυσιολογικὴ ἀπόρροια τοῦ ὀρισμοῦ τῆς κοινωνικῶς ἐπιβαλλομένης πράξεως: «Κα-

1. Ῥητορ. Α' 13 (p. 1374 b 18).

2. » Α' 13 (p. 1374 b 13-16).

3. Ἠθ. Νικ. Ζ' 11 (p. 1143 a 21/22).

4. » » Ε' 14 (p. 1137 b 10/11).

5. » » Ι' 18 (p. 1169 a 16).

6. » » Γ' 6 (p. 1113 b 14), Δ' 15 (p. 1128 b 20/21, 28/29), Ε' 7 (p. 1132 a 2/3), Θ' 5 (p. 1157 a 17), Κ' 6 (p. 1176 b 24).

7. Ἰδε M. S. Shellens, Das Sittliche Verhalten zum Mitmenschen im Anschluss an Aristoteles, Hamburg 1958, σ. 195 κ.ε.

τὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή»¹. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ὁμοῦς αὐτῆς ὁ ἐνάρετος βίος ἐνεφανίσθη ὡς συνεχῆς ὑπέρβασις τῶν κεντροφύγων τάσεων καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὡς ἐνεργητικὴ συμφωνία πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Δὲν ὑπῆρχε διὰ τοῦτο ἀνάγκη νὰ κατακριθοῦν τὰ ἀντικοινωνικὰ στοιχεῖα κατ' ἀναφορὰν πρὸς μίαν ἰδανικὴν ἀπαιτήσιν ἢ ἐξωκοσμικὴν ἀρχήν, ἀλλ' ἐπειδὴ διὰ τῶν ἀμέτρων ἐνεργειῶν τῶν διάγουν μίαν ζωὴν ἀσυνεπείας ἐναντι τῆς ὑπάρξεώς των: «Τῷ μοχθηρῷ μὲν οὖν διαφωνεῖ ἃ δεῖ πράττειν καὶ ἃ πράττει»². Ὁ κακὸς ἄνθρωπος διασπᾷ τὴν ἐνότητα τῆς ψυχῆς διὰ τῆς ἐπιδιώξεως ἐξεζητημένων σκοπῶν, χωρὶς νὰ καταβάλλῃ προσπάθειαν νὰ συνδεθῇ πρὸς ὅ,τι τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἄνθρωπον: «Οὐ δὴ φαίνεται ὁ φαῦλος οὐδὲ πρὸς ἑαυτὸν φιλικῶς διακεῖσθαι διὰ τὸ μηδὲν ἔχειν φιλητόν. εἰ δὲ τὸ οὕτως ἔχειν λίαν ἐστὶν ἄθλιον, φευκτέον τὴν μοχθηρίαν διατεταμένως καὶ πειρατέον ἐπιεικῆ εἶναι»³.

Ἐκεῖνος ἀντιθέτως, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει νὰ ζήσῃ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἠθικῶν ἀπαιτήσεων, ἀποδεικνύει διὰ τῆς ἐμπράκτου αὐτῆς συμφωνίας πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν, ὅτι ἐκτιμᾷ τὸ πρόσωπόν του, ἐφ' ὅσον τοῦ προσφέρει, ὅ,τι χρειάζεται κατὰ βάθος: «Εἰ γὰρ τις ἀεὶ σπουδάζοι τὰ δίκαια πράττειν αὐτὸς μάλιστα πάντων ἢ τὰ σώφρονα ἢ ὁποιοῦν ἄξια τῶν κατὰ τὰς ἀρετὰς καὶ ὄλως ἀεὶ τὸ καλὸν ἑαυτῷ περιποιεῖτο, οὐθεὶς ἐρεῖ αὐτὸν φίλαυτον ἢ ψέξει· δόξειε δ' ἂν ὁ τοιοῦτος μᾶλλον εἶναι φίλαυτος. ἀπονέμει γοῦν ἑαυτῷ τὰ κάλλιστα καὶ μάλιστα ἀγαθὰ καὶ χαρίζεται ἑαυτοῦ τῷ κυριωτάτῳ καὶ πάντα τούτῳ πείθεται»⁴. Ἐπειδὴ τὸ πολυτιμότερον καὶ διακριτικὸν γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ λογικὴ, ἢ ὁποῖα ἐκλέγει, ὅ,τι τῆς ἀρμόζει («πᾶς γὰρ νοῦς αἰρεῖται τὸ βέλτιστον ἑαυτῷ»⁵), συμβαίνει «φρονίμου εἶναι τὸ δύνασθαι καλῶς βουλευσασθαι περὶ τὰ αὐτῷ ἀγαθὰ καὶ συμφέροντα»⁶. Κατὰ συνέπειαν ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος ἀγαπᾷ τὴν ὑπαρξίν του: «Ὡστε τὸν μὲν ἀγαθὸν δεῖ φίλαυτον εἶναι»⁷.

Τὸ σημαντικὸν εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἠθικῆς αὐτῆς φιλαυτίας εἶναι, ὅτι ὄχι μόνον δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν γενικὴν ἐπιδιώξιν, ἀλλὰ δημιουργεῖ ἀπεναντίας φιλικούς δεσμούς πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ἐφ' ὅσον ἀπαιτεῖ, ὅ,τι ἐπιβάλλεται λογικῶς, ὅ,τι δηλαδὴ ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα. Ὅσοι διὰ τοῦτο θεωροῦν ὡς κεντρικὸν ἀξίωμα τῆς ἠθικῆς τὴν δυνατότητα «νὰ ζῆ κανεὶς φιλικῶς πρὸς τὸν ἑαυτόν του, εἰς τρό-

1. Ἡθ. Νικ. Β' 6 (p. 1107 a 6/7).
2. » » Γ' 8 (p. 1169 a 15/16).
3. » » Γ' 4 (p. 1166 b 25-28).
4. » » Γ' 8 (p. 1168 b 25-31).
5. » » Γ' 8 (p. 1169 a 17).
6. » » Ζ' 5 (p. 1140 a 25-28).
7. » » Γ' 8 (p. 1169 a 11/12).

πον ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ζῆ ἐπὶ πλεόν φιλικῶς καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους»¹, τὴν βασιζοῦν εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀρετῆς ὡς σημείου συγκλίσεως τῶν ἐναντιῶν ἀξιώσεων τῆς ψυχῆς καὶ κατὰ συνέπειαν ὡς συμφιλώσεως καὶ διατηρήσεως τῆς φιλίας πρὸς τοὺς ὑπολοίπους ἀνθρώπους: «Οὕτω γὰρ καὶ πρὸς ἑαυτὸν φιλικῶς ἂν ἔχοι καὶ ἐτέρῳ φίλος γένοιτο»². Ποῦ ἀκριβῶς εὐρίσκεται τὸ σημεῖον ἐπαφῆς εἰς τὴν ἐκάστοτε συγκεκριμένην περίπτωσιν, ἐντοπίζεται κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη λογικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων: «Βέλτιστον δὲ καὶ ἄριστον τὸ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον»³, ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖ «τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν καθ' αὐτὸν ἕκαστον μεσότητά εἶναι»⁴.

Ἐὰν τὰ ἠθικὰ πράγματα ἦσαν ἀντικειμενικῆς φύσεως, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συνταχθῆ ὀρθολογικῶς μία καθολικὴ ἐπιταγὴ, κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν ὁποῖαν νὰ πράττωνται ἀνεξαρτήτως προσώπων καὶ καταστάσεων τὰ ἐνάρετα ἔργα. Ἐφ' ὅσον ὅμως τὰ γεγονότα τῆς ἠθικῆς ἀναφέρονται εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἔχουν μεταβλητὸν χαρακτήρα καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπαχθοῦν εἰς μίαν ἀναγκαστικὴν πρότασιν, ἡ ὁποία νὰ προσδιορίζῃ τὴν ἀξιολογικὴν τῶν ἔκφρασιν ἀσχέτως τοῦ προσωπικοῦ τῶν παράγοντος. Κατὰ ταῦτα ἡ ἔννοια τῆς ἀρετῆς ὡς μεσότητος «δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ κατ' ἔλλειψιν»⁵, δὲν ἔχει μαθηματικὸν χαρακτήρα. Δὲν παρυσιάζει μὲ ἄλλους λόγους τὴν ἀντικειμενικῶς, ἀλλὰ τὴν ὑποκειμενικῶς μέσσην κατάστασιν, τὸ «μέσον οὐ τὸ τοῦ πράγματος, ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς»⁶. Διὰ τοῦτο ἡ συλλογικὴ ἐμπειρία δὲν ἀποτελεῖ πάντοτε τὸν ἠθικὸν γινώμονα τῆς ἀρετῆς οὔτε ἡ γνώμη ἐνὸς ἀτόμου ἀμετακίνητον ἠθικὸν κανόνα.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Ἄριστοτέλης διεφύλαξε τὸν ἱστορικὸν χαρακτήρα τοῦ ἠθους καὶ δὲν ὑπέταξε τὸν ἄνθρωπον εἰς μίαν λογικὴν ἀνάγκην, ἡ ὁποία θὰ παρεγνώριζε τὴν δυναμικὴν φύσιν τῶν κοινωνικῶν γεγονότων, ὥστε νὰ γεννηθῆ θέμα συνειδητῆς ἢ ἀσυνειδήτου ὑποκρισίας εἰς τὸν ἐνάρετον βίον καὶ ὀπωσδήποτε ὑπαγωγῆς τοῦ παρόντος εἰς τὸ παρελθόν. Ἐπειδὴ τὸ πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς συμπεριφορᾶς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λυθῆ μόνον διὰ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς μεσότητος, ἡ ὁποία ἐποικίλλε κατὰ πρόσωπα καὶ περιστάσεις⁷, ἀνέθεσε τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἠθικῆς συναφείας μεταξὺ ἐξωτερικῶν συνθηκῶν καὶ ὑποκειμενικῶν ὄρων καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ περιεχόμενον τῆς ἐκά-

1. R. A. Gauthier—J. V. Jolif, *L'ethique à Nicomaque*, Paris 1970, τόμ. I, σ. 299.

2. Ἡθ. Νικ. Γ' 4 (p. 1166 b 28/29).

3. » Ἐδδ. Β' 5 (p. 1222 a 8/9).

4. » » Β' 5 (p. 1222 a 10/11).

5. » Νικ. Β' 6 (p. 1107 a 2/3).

6. » » Β' 5 (p. 1106 b 7).

7. Ἴδε Σ. Δ. Κυριαζοπούλου, *Πολιτικά αἴτια τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἄριστοτέλους*, Ἰωάννινα 1971, σ. 117.

στοτε ὀφειλῆς ὄχι μόνον γενικῶς εἰς τὴν λογικὴν, ἀλλ' ἐπίσης εἰς τὸν διακρινόμενον μεταξὺ τῶν πολιτῶν διὰ τὴν πρακτικὴν του νοημοσύνην καὶ τὸ ἠθικόν του αἰσθητήριον: «Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν»¹.

Ἐὰν ὁ ἄριστος πολίτης ὡς ἀύθεντία εἰς τὰ θέματα τοῦ ἠθικοῦ βίου ὠφείλει νὰ συμβουλευῆ, ὄσους δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ λύσουν τὰ προσωπικὰ των ζητήματα, χωρὶς νὰ ἐξασκῆ πολιτικὸν λειτούργημα, ἐξεπλήρωσε μίαν κοινωνικὴν ἀποστολὴν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας, ἀπλῶς καὶ μόνον ἐνεκα τῆς συμπαθείας, τὴν ὁποίαν ἔπρεπε νὰ αἰσθάνεται διὰ τὸν ταλαιπωρούμενον καὶ ἀνίκανον νὰ διαπιστώσῃ τὰ πραγματικὰ αἷτια τῆς δυστυχίας συνάνθρωπὸν του. Τὸ πρᾶγμα εἶναι σημαντικὸν ἀπὸ δύο ἀπόψεων: Πρῶτον διότι μετέθεσε τὸ κέντρον βάρους τῆς ἠθικῆς στάσεως ἐκ τῆς πολιτικῆς ὀργανώσεως πρὸς τὸ ὑπεύθυνον ἄτομον καὶ ὑπέδειξε τὴν προσωπικὴν ὑποχρέωσιν ἐναντι τοῦ δοκιμαζομένου «πλησίον» ὡς κεντρικὴν ὀφειλὴν τοῦ ἥθους καὶ δεύτερον διότι παρουσίασε τὴν βοήθειαν αὐτὴν πνευματικῶς, ὡς προσπάθειαν ὑπερνικήσεως μιᾶς ἐνδείας, ἡ ὁποία βασικῶς συνίστατο εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἄξιος συμπαραστάσεως ἄνθρωπος ἔπραττεν ἐναντίον τῆς ὑπάρξεώς του, χωρὶς νὰ ἔχη συναίσθησιν τοῦ πράγματος.

Ἡ φιλοσοφικὴ αὐτὴ ἔκφρασις τῆς ἀγάπης, ἡ ὁποία μέχρι σήμερον ὡς Ἑλληνικὴ ἀπαίτησις διαφεύγει τῆς προσοχῆς, ὥστε ὠρισμένοι ἐκ τῶν μελετητῶν τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας νὰ στιγματίζουν εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἄριστοτέλους τὴν ἔλλειψιν τῆς², ἔπρεπε ἀργότερον ὑπὸ τὸ βᾶρος τῶν στοιχειωδῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν νὰ ὑποχωρήσῃ χάριν τῆς ὑλικῆς ὑποστηρίξεως τῶν πασχόντων. Ἡ πνευματικὴ συμπαράστασις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐπανεμφανίζεται ὡς αἷτημα μόλις εἰς τὴν ἐποχὴν μας, ὅποτε ἡ τεχνικὴ λύσις τῶν ζωτικῶν προβλημάτων δὲν εἶναι ἀπλῶς δυνατὴ διὰ τῶν βιομηχανικῶν δυνατοτήτων, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀπαλλαγῆς αὐτῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῶν ἀντιστάσεων τῆς ζωῆς, διὰ τῶν ὁποίων ἐκέρδιζε μέχρι σήμερον τὸ πρόσωπόν του, δημιουργεῖ τὴν πνευματικὴν ἐνδειαν, ὅσων ὑπάρχουν, διὰ νὰ πληροφοροῦνται, τί θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χρειάζωνται, ὥστε νὰ ζοῦν ἐκτὸς ἐαυτῶν μὲ μόνην φροντίδα τὴν ἱκανοποίησιν τῆς συμβατικῆς των ἀνάγκης.

Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως τοῦ «φρονίμου», ὅπως τὸν ἐχαρκτήρισεν ὁ Ἄριστοτέλης, ἔπαιξε σημαντικὸν ρόλον ἡ ἀπαίτησις ὄχι μόνον τῆς θεωρητικῆς συνδρομῆς, ἀλλ' ἐξ ἴσου τῆς ὑποδειγματικῆς ζωῆς τοῦ ἀπαιτουμένου ἀ-

1. Ἡθ. Νικ. Β' 6 (p. 1106 b 36 — 1107 a 2). Πρβλ: Ζ' 12 (p. 1143 a 33/34). Ἡθ. Εὐδ. Γ' 5 (p. 1132 a 36/37).

2. «Εἰς τὸν Ἄριστοτέλη ὑπάρχει μία πλήρης σχεδὸν ἀπουσία ἐκείνου, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὀνομασθῆ καλὴ θέλησις ἢ φιλανθρωπία» (B. Russell, History of Western Philosophy, London 1962⁸, σ. 195).

ρωγοῦ. Εἰς μίαν ἐποχὴν ἀσαφείας ὡς πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς ζωῆς, ἀναστατώσεως τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν δεδομένων καὶ διὰ τοῦτο ἀνακολούθιας μεταξύ τῶν προθέσεων καὶ τῆς ἐκφράσεώς των, *διδασκτικὴν ἀξίαν* ἔχει κυρίως ἡ *ἐνιαία διαγωγή*. Ἐὰν εἰς τοὺς μεταβατικούς χρόνους τὰ περιεχόμενα τῶν ἱερῶν ἰδίως ἰδεῶν τοῦ παρελθόντος ἐξανεμίζωνται, ὥστε νὰ καταλαμβάνουν τὴν θέσιν των τὰ σχέδια τῶν διαρρηκτῶν τοῦ ἀγίου καλύμματος, ἀπαιτεῖται πρὸ πάντων ἡ *συνέπεια* μεταξύ τῶν λόγων καὶ τῆς πράξεως, ἡ ὁποία ταυτοχρόνως ἀποκτᾷ παραδειγματικὴν ἀξίαν διὰ τοὺς λόγους: «Τὰ μὲν εὖν πράγματα δίκαια καὶ σώφρονα λέγεται, ὅταν ἦ τοιαῦτα, οἷα ἂν ὁ δίκαιος καὶ σώφρων πράξειεν»¹. Ὁ τρόπος τοῦ βίου δὲν εἶναι εἰς τοὺς καιροὺς αὐτοὺς ἀποτέλεσμα, ἀλλ' ἡ *ἐποπτικὴ ἔκφρασις* τῆς θεωρίας, ἐξ ἴσου σημαντικὸς διὰ τὴν διδασκίαν, ὅσον καὶ ἡ πειθὴ τῶν ἐπιχειρημάτων. Ἄντι διὰ τοῦτο τοῦ ἐπιτυχημένου συνδυασμοῦ τῶν λέξεων, ὀρίζει τώρα τὴν συμπεριφορὰν κυρίως ὁ βίος ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ἀντιλαμβάνεται διὰ τῆς σπουδῆς καὶ τῆς πείρας τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων ἐντὸς τῆς πόλεως, ὅτι ἐπιβάλλεται ἠθικῶς εἰς τὴν ἐκάστοτε περίπτωσιν: «Μέτρον ἐκάστω ἡ ἀρετὴ καὶ ὁ σπουδαῖος»².

Ἀφ' οὗτο ὁ Ἄριστοτέλης ἀνέθεσε τὴν ἀξιολόγησιν τῶν ἠθικῶν σχέσεων εἰς τὸν ἐνάρετον γνώστην τῶν ἀστικῶν γεγονότων (αἰτία καὶ ἡδέα ἐστὶ τὰ τῷ σπουδαίῳ τοιαῦτα ὄντα)³, *ἐσχετικοποίησε τὴν ἀρετήν*. Ἡ στροφή αὐτὴ τῆς ἠθικῆς πρὸς τὸ πρόσωπον ὑπῆρξε μίᾳ *θυσίᾳ τοῦ ἀπολύτου*. Ἐνώπιον τοῦ διλήμματος νὰ σώσῃ τὸ ἄχρονον ἢ τὸ παρὸν ἐτάχθη ἀποφασιστικῶς *ὑπὲρ τῆς ἱστορίας*. Ὅσοι τὸν κατηγοροῦν, ὅτι παρέβλεψε τὴν οἰκουμένην πραγματικότητα καὶ ἄφησε τὸ παγκόσμιον ἐγχείρημα τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκτὸς θέματος⁴, παραγνωρίζουν, ὅτι διὰ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ προσώπου ἐναντίον τῆς προσταγῆς δὲν ἀπέφυγεν ἀπλῶς τὴν μῆνιν τῶν Ἀθηναίων⁵, ἀλλ' ἐθεμελίωσε θεωρητικῶς τὴν ἱστορικότητα τοῦ πνεύματος. Δὲν ὠμίλησεν ὁ Σταγίριτης περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἱστορικοῦ μεγέθους, ἔλαβεν ὁμῶς αὐτὸς πρῶτος καὶ μάλιστα εἰς ἀνοικτὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Πλάτωνα θέσιν ὑπὲρ τοῦ Σὺ καὶ κατὰ τῶν ἀπροσώπων ἰδεωδῶν, ἐναντίον τοῦ Νόμου καὶ ὑπὲρ τῆς πνευματικῆς εὐκαμψίας, ἡ ὁποία ἐπέβαλλε τὴν συνεχῆ προσαρμογὴν εἰς τὰ κοινωνικὰ δεδομένα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀντὶ τοῦ διχασμοῦ *τὴν ὀλο-*

1. Ἰθ. Νικ. Β' 3 (p. 1105 b 5-7). Πρβλ. Β' 1 (p. 1103 a 34-b 2), 3 (p. 1105 b 9/10).

2. Ἰθ. Νικ. Γ' 4 (p. 1166 a 13). Πρβλ. Γ' 6 (p. 1113 a 32/33), Κ' 6 (p. 1176 b 25/26).

3. » » Κ' 1 (p. 1176 b 30/31)

4. Ἰδε J. Ferguson, *Moral Values in the Ancient World*, London 1958, σ. 134.

5. Ἰδε F. Chatelet, *La naissance de l'Histoire*, Paris, 1962, σ. 342.

κλήρωσιν τῆς προσωπικότητος κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν βρασιχὴν τῆς κατεύθυνσιν, «ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται καὶ ἀφ' ἧς εὖ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδῶσει»¹. Ἀντὶ διὰ τοῦτο νὰ ζητήσῃ κάτι τὸ ἀδύνατον ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων, τοὺς βοηθεῖ «πρὸς τὸ ἀνθρωπεύεσθαι»² διὰ τῆς ὑποδείξεως τοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἱστορικὴν περίστασιν: «Τὸ δὲ τέλος τῆς πράξεως κατὰ τὸν καιρὸν ἐστίν»³.

Αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἀριστοτέλης ἐτόνισε τὴν πολιτικὴν διάστασιν τῆς ὑπάρξεως, οὕτως ὥστε ἡ σκέψις νὰ παρακολουθήσῃ τὴν πράξιν καὶ νὰ ἐλέγξῃ ἐκ τῶν ἔσω τὸν ἠθικὸν βίον. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ προσανατολίσῃ τὴν προσοχὴν πρὸς τὸν ἰδανικὸν κόσμον καὶ νὰ ἐξαναγκάσῃ τὸν ἄνθρωπον νὰ καταδικάσῃ τὴν σωματικὴν καὶ νὰ παραγνωρίσῃ τὴν κοινωνικὴν του φύσιν, τοῦ ὑποδεικνύει, ὅτι τότε μόνον ἐκφράζεται ἀθροιστικῶς, ὅταν πράττῃ ὡς «μέρος πόλεως»⁴. Ἐὰν ζῆ, χωρὶς νὰ συμμετέχῃ πνευματικῶς εἰς τὴν ζωὴν του, ὅπως ἀναπτύσσεται εἰς τὴν σχέσιν του πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, δὲν θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ φανῇ χρήσιμος εἰς ὅσους θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τὸν ἔχουν ἀνάγκην, διὰ νὰ μάθουν, πῶς ζοῦν, πῶς οἰκοδομεῖται ἢ πῶς καταστρέφεται ἡ πνευματικὴ των ὑπόστασις. Ἐκεῖνος, ἀντιθέτως, ὁ ὁποῖος ἀναζητεῖ καὶ συλλαμβάνει τὰ αἷτια καὶ τὸν τρόπον παρουσιάσεως τῶν πολιτικῶν γεγονότων, ἀντιλαμβάνεται πρὸ παντὸς ἄλλου τὴν προσωπικὴν του ὑπαρξίν καὶ ἀποκτᾷ διὰ τῆς ἐπιγνώσεως αὐτῆς μίαν αὐτάρκειαν πνεύματος, ἡ ὁποία τὸν προσφέρει διὰ τοῦ πληρώματός της εἰς τοὺς ἄλλους. Παρ' ὅτι τὸ πρᾶγμα εἶναι περιέργον⁵, ἐν τούτοις ὁ ἀνευδεὴς μόνον χρειάζεται τοὺς φιλικῶς διακειμένους ἀπέναντί του, διὰ νὰ ὠφεληθοῦν ἐκ τῆς πνευματικῆς του περιουσίας. «Ὅταν μηδενὸς ἐνδεεῖς ὦμεν, τότε τοὺς συναπολαυσομένους ζητοῦσι πάντες καὶ τοὺς εὖ πεισομένους μᾶλλον ἢ τοὺς ποιήσοντας»⁶. Ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἔχει θεμελιώσει τὸ νόημα τῆς ζωῆς του εἰς τὸ ἐσωτερικόν του πρόσωπον, παρέχει ἀκόμη καὶ διὰ τῆς παραιτήσεώς του ἐκ προσωπικῶν ἐνεργειῶν, εἰς ὅσους ἔχουν τὴν δεκτικότητα νὰ ἐκτιμῆσουν τὴν ὑπαρξίν του, τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὸν μιμηθοῦν: «Ἐνδέχεται δὲ καὶ πράξεις τῷ φίλῳ προτεσθαι καὶ εἶναι κάλλιον τοῦ αὐτὸν πράξαι τὸ αἷτιον τῷ φίλῳ γενέσθαι»⁷.

1. Ἦθ. Νικ. Β' 5 (p. 1106 a 22-24).

2. » » Κ' 8 (p. 1178 b 7).

3. » » Γ' 1 (p. 1110 a 13/14).

4. Πολ. Α' 2 (p. 1253 a 28/29).

5. «Ἀπορήσειε γὰρ ἂν τις πότερον, εἴ τις εἶη κατὰ πάντα αὐτάρκης, ἔσται τούτῳ φίλος. οὔτε γὰρ τῶν χρησίμων δεῖσθαι αὐταρκῶς, οὔτε τῶν εὖ φρονούντων, οὔτε τοῦ συζῆν' οὔτος γὰρ ἱκανὸς αὐτῷ συνεῖναι» (Ἦθ. Εὐδ. Η' 12, p. 1244 b 2-7).

6. Ἦθ. Εὐδ. Η' 12 (p. 1244 b 17-19).

7. » Νικ. Γ' 8 (p. 1169 a 32-34).

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὸ κυριώτερον γεγονός τῆς φιλίας συμβαίνει ἐκ μέρους ἐκείνου, ὁ ὁποῖος προσφέρεται. «Ἔστι δὲ τὸ φιλεῖν βούλεσθαι τινι ἂν εἴται ἀγαθὰ ἐκείνου ἐνεκα ἀλλὰ μὴ αὐτοῦ καὶ τὸ κατὰ δύναμιν πρακτικὸν εἶναι τούτων»¹. Ὁ Ἄριστοτέλης ἐτόνισε τὸν ἐνεργητικὸν χαρακτήρα καὶ ὄχι μόνον τὴν συναισθηματικὴν πλευρὰν τῆς φιλίας («τοῦ μὲν εὐνοοῦντος βούλεσθαι μόνον ἐστί, τοῦ δὲ φίλου καὶ πράττειν ἂν βούλεται»)², διότι κατὰ τὴν γνώμην του ὁ ἄνθρωπος τότε μόνον ζῆ ὡς ἄνθρωπος, ὅταν ἐνεργῇ πολιτικῶς. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν ἐθεώρησε τὸν ἀσκητὴν ἢ ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον ἀποφεύγουν οἱ ἄλλοι, ὡς εὐδαίμονα, διότι δὲν ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ καταστήσῃ κοινωνοὺς τῆς ὑποτιθεμένης προσωπικῆς του εὐτυχίας τοὺς ἄλλους ἄνθρωποις: «Ἄτοπον δ' ἴσως καὶ τὸ μονώτην ποιεῖν μακάριον· οὐδεὶς γὰρ ἔλοιτ' ἂν καθ' αὐτὸν τὰ πάντ' ἔχειν ἀγαθὰ· πολιτικὸν γὰρ ὁ ἄνθρωπος καὶ συζῆν πεφυκός»³. Κατὰ συνέπειαν ἡ φιλία εἶναι εἰς τὴν εὐεργετικὴν τῆς ἔκφρασιν ἀπόδειξις τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ διὰ τοῦτο ἀξίζει περισσότερο τῆς παθητικῆς ἀπολαυῆς τῶν εὐμενῶν διαθέσεων: «Δοκεῖ δ' ἐν τῷ φιλεῖν μᾶλλον ἢ ἐν τῷ φιλεῖσθαι εἶναι· σημεῖον δ' αἱ μητέρες τῷ φιλεῖν χαίρουσαι... ἀντιφιλεῖν δ' οὐ ζητοῦσιν, ἐὰν ἀμφοτέρα μὴ ἐνδέχεται, ἀλλ' ἱκανὸν αὐτοῖς ἔοικεν εἶναι, ἐὰν ὀρῶσιν εὖ πράττοντας»⁴.

Ἡ κατεύθυνσις τῆς Ἀριστοτελείου πολιτικῆς σκέψεως, ἡ ὁποία παρουσίασε τὴν ἐμπράκτως ἐκφραζομένην φιλίαν ὡς ὄντολογικὸν προτέρημα τοῦ ἀνθρώπου⁵ καὶ ὀπωσδήποτε ὡς κεντρικὸν αἷτημα τῶν ἀμέσως ἐπομένων καιρῶν⁶, ὑπῆρξεν εἰς τὴν κοινωνικὴν τῆς ἐκδήλωσιν ἢ πρώτη θεωρητικὴ θεμελίωσις τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου ὡς προσωπικοῦ μεγέθους. Ἡ ἐπιτακτικὴ αὐτῆ προοπτικὴ τοῦ ἥθους συνεδέθη κατὰ τρόπον «χαρακτηριστικῶς παγανικόν»⁷ πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, οὕτως ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ χαίρεται αὐτόν, τὸν ὁποῖον εὐεργετεῖ, ἐπειδὴ ἐκτιμᾷ τὴν ὑπαρξίν του καθ' ἑαυτὴν καὶ ὄχι διότι ἐκεῖνος θὰ ἦτο φορεὺς ὀρισμένων ἀξιολόγων ἢ χρησίμων ἰδιοτήτων: «Ἐπειδὴ δὲ τὸ φιλεῖν τὸ κατ' ἐνέργειαν φιλοῦμενον, ὃ ἔστι χρῆσθαι ἢ φιλοῦμενον, ὁ δὲ φίλος φιλοῦμενον καὶ φίλος ἢ φίλος, ἀλλὰ μὴ ἢ μουσι-

1. Ῥητορ. Β' 4 (p. 1380 b 35 — 1386 a 1). Πρβλ. Ἡθ. Εὐδ. Η' (p. 1240 a 26), Ἡθ. Νικ. Γ' 4 (p. 1166 a 2-5).

2. Ἡθ. Εὐδ. Η' 7 (p. 1241 a 10-12).

3. » Νικ. Γ' 9 (p. 1169 b 16-19).

4. » » Θ' 9 (p. 1159 a 27-31).

5. Ἴδε Α. - J. Voelke, Les rapports avec autrui dans la Philosophie Grecque, D' Aristote à Panetius, Paris 1961, σ. 32/33.

6. «Τὸ εὐποιοτικὸν εἶναι βέλτιον ἢ τὸ μῆ' ὁ μὲν οὖν φιλῶν εὐποιοτικὸς ἢ φιλεῖ, ὁ δὲ φιλοῦμενος, ἢ φιλεῖται, οὐ» (Ἡθ. Μεγ. Β' 11 p. 1210 b 11-13).

7. R. A. Gauthier, La morale d' Aristote, Paris 1958, σ. 96.

κός ἢ ἰατρός, ἡδονὴ τοίνυν ἢ ἀπ' αὐτοῦ ἢ αὐτός, αὕτη φιλική· αὐτὸν γὰρ φιλεῖ, οὐχ ὅτι ἄλλω»¹.

Ἄγαπητοὶ φοιτηταί,

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔξαρσιν τῆς ψυχῆς ἐκ τῆς ἀφοσιώσεώς σας εἰς τὸν ἄνθρωπον ὡς ἄνθρωπον καὶ ὄχι διότι θὰ εἶχεν μίαν ἄλλην ἰδιαιτέραν ιδιότητα, σᾶς εὐχομαι ὡς πλήρωμα τῆς νεανικῆς σας ὑπάρξεως κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους, τὸ ὁποῖον θὰ μᾶς συνδέσῃ ἀμοιβαίως ὡς φιλοῦντας καὶ ὡς φιλουμένους*.

1. Ἡθ. Εὐδ. Η' 2 (ρ. 1237 a 10 — b 4).

* Ἐναρκτήριον μάθημα γενόμενον εἰς τὴν αἴθουσαν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων τὴν 17ην Νοεμβρίου 1971.